

HURUFİLİĞİN DİNİ VE İDEOLOJİK BOYUTLARI VE SEYYİD İMADÜ'D-DİN NESİMİ

Prof. Dr. Aygün ATTAR*

“Huruf sözcüğü Arapça “harften türetilmiştir. Buda dilimizde “ses” karşılığını vermektedir. Harf veya ses, bir şeyi söyler ve yazarken dilde şekil alan kelime biçiminin parçalarını oluşturmaktadır. Derinlemesine düşünüldüğünde bu eylem kendi içinde birçok simgesel öğeyi beslemektedir. Dili bir araç olarak düşündüğümüzde fonksiyon olarak yaşamın her sahasına yansımıştır. İnsanlar arası dayanışma, düşünce, fikir, bütün yapıp etmeler, neredeyse hayatımızdaki, her şey birer kelime bütünleriyle yansıtılmaktadır. İşte bu kelimelere can veren şey harflerdir. Bu bakımdan harf kendinde bir simgeselliği barındırmaktadır. Günümüzde bile kendi mistik öğretilerini “harflere” ve “sayılara” dayandıran birçok felsefi akımlar bulunmaktadır. Son yıllarda gerek Batı’da ve bunun da bir yansıması olarak ülkemizde “gizemli sayılar” ve “harfler” üzerine onlarca şey yazıldı ve çizildi. Bu tarz düşüncüler insanlık için yeni değildir. Ancak insan hafızası unutmaya eğilimli olduğundan bir kuşak önce yaşanmış olanları yeni keşfetmişçesine tekrar ve tekrar kendi dönemine taşımaya başlar. “Hurufilik” adını alan akımda böyledir. Bu ad altında tarih sahnesine çıkışı XIV. Yüzyıl olmasına karşılık kökleri oldukça eskilere dayanmaktadır. Ancak yeni şekiller ve anlamlar kazanarak İslam dünyası içinde de kendince yer edinenek izlerini günümüze kadar sürdürmüştür. Dolayısıyla curada da kısaca değineceğimiz gibi, Hurufilik akımına kendi dönemine özgü bir düşünce ve anlayış olarak bakmamız doğru olmayacaktır.

Bakış Açısı

Hurufilik konusuna nasıl bakılması gerektiği uzun zamandan beri tarihçilerin, edebiyatçıların ve din araştırmacılarının gündeminde yer almaktadır. İslam din araştırmacıları bunu bir “delalet” veya “sapma”, yani din dışı bir akım olarak değerlendirmektedirler. Bu konuda bir takım dini ve mezhep gerekçeleri de bulunmaktadır. Bazı ılımlı görüşler ise dini cihetten yanlışlıklarını ortaya koyarak eleştirirlerini bu yönde sunmaktadırlar. Ama olumlu yönde kabul edilen tarafları da bulunmaktadır. Örneğin, Kur’an yazısının kutsallığı yönünde Hurufilerin büyük rolünün olduğu belirtilmektedir. Din araştırmacılarının bu görüşü içinde mezhep kimliği açısından olaya bakanlar arasında sabit görüş bulunmaz. Aşırı Sünni ve Şii

* Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı.

görüş Hurufiliği tümünden “sapma” olarak görmektedir. Buna karşılık Hurufiliği en iyi biçimde özümseyen mezhebi kimlik Aleviliktir. Nitekim Alevi inancında Nesimi’ye “Seyit”, “şehit”, “derisi soyulmuş şehit” gibi atıflar Hurufiliğe duyulan bağlılıktan ileri gelmektedir. Nesimi’yi edebiyat çevresine tanıtan kesim de bu kes, m olsa gerek. Nitekim Hurufilik görüşü edebiyatta yoğunluklu olarak Nesimi kimliği üzerinde odaklanmıştır. Konuya ilişkin tarihçilerin görüşü ise çeşitlilik arz etmektedir. Burada genel anlamda iki görüşe dikkat çekilmelidir: araştırmacı tarihçiliğin bakış açısı ve ideolojik tarihçiliğin bakış açısı. Birinciler, Hurufiliği tarihi kimlik içinde irdeleyenlerken, ikinciler bu akımdan bazı toplumsal ve ideolojik sonuçlar çıkartmışlardır. Batı tarihçiliği birincisine, Sovyet tarihçiliği ise ikincisine bir örnektir. Örneğin, Batı tarihçiliğinde Hurufiliğin dönemin sosyolojik ve siyasal gerekçeleri üzerinde neşet ettiğine vurgu yapılırken, Sovyet tarihçiliğinde Hurufilik işgalciler karşı bir halk ayaklanması olarak gösterilmiştir. Bunun yanı sıra Hurufilik konusunda iki yerelleşmiş görüş daha bulunmaktadır. Buna örnek olarak Azerbaycan tarihçiliğinin bakış açısı gösterilmektedir. Azerbaycan tarihçiliğinde Hurufilik Azerbaycan’a has bir fikri, ideolojik ve siyasal akım olarak gösterilmektedir. Son dönemlerde bazı Kürt İdeolog tarihçileri Hurufiliği Kürt kimliği içinde görmeye çalışmaktadırlar. Bütün bu görüşler, konuya yönelecek bakış açımızı belirlemede bir sürü güçlükler ortaya çıkartmaktadır. Dolayısıyla, Hurufilik konusunda net bir görüş ortaya koymak zor olmaktan öte imkânsızdır¹. İşte bizde bu hususu dikkate alarak belli ölçüde bilgilerin bize sunduğu açıklamaların izinden giderek, tarihsel bir yöntem takip edeceğiz.

Eski Öğretilerde Harflerin Kutsallığı

Eski Mısır mitolojisinde yaz; Tanrının elçisi olarak insanlar arasında görevlendirilen Thoth tarafından keşfedilmiştir. Thoth, yazıyı insanlara Tanrının lütfü olarak getirmiştir. Bu zaman içinde bir kutsal inanca dönüşmüş, Thoth’da Mısırlıların nazarında Tanrı vasfı kazanmıştır. İşte yazıya ilişkin en eski inanış bu biçimde başlar. Bilindiği gibi, Mısır en eski yazı örneklerinin keşfedildiği iki coğrafyadan biridir. Diğeri İse Eski Mezopotamya olmuştur.

Bir sonraki kültür kuşağında yazının geniş kullanımı yanında Tanrı Thoth’da isim ve şekil değiştirerek yaşamaya başladı. Yunan mitolojisinde Hermes olarak karşımıza çıkan bu kimlik, Hint’te Merkür ve kimi zaman da Buda’nın ta kendisi oldu. İlkel İskandinavya toplulukları arasına kadar uzanan bu inanç, bölge toplumlarının dinsel düşüncesinde Tanrı Odin olarak kendine simgesel bir değer edindi. Kültürel kaynaşmalar sonucunda Thoth kimliği İslam’da İdris ve Hızır’da bütünleşti².

Bu düşünce ve inanç toplum katmanlarında geniş yer edinmiştir. Osmanlı müverrihlerinden Ahmed Efendi Taşköprü-zade, Mısır mitolojisinin bu ünlü isminin Hermesü’l-Heramis adını aldığını ve Yunanlıların ona “Ermiş” dediğini belirtmektedir³. Hermes’in veya daha doğrusu Thoth’ın İslam inancında İdris’e dönüşümündeki başlıca gerekçe ise Arapça’da İdris adının anlamına dayandırılmıştır. Bilindiği gibi, Arapça İdris sözcüğü

“d-r-s” seslerinden meydana gelmektedir. Bu Arapça bir fiil olup, “çok ders veren” anlamı taşımaktadır. Hermes’in “ir sanlara daima hikmet öğreten” vasfından dolayı, bu kimlik doğal olarak gelip İdris’i bulmuştur. Yani bir çeşit doğaçlamalarla bu düşünce İslam’a da girmiştir⁴.

Ortadoğu ve ona korşu olan Mısır ve Yunan çevresi eskiden beri bir kültür teması halindedir. Bu kültürlerarası temas ekonomik ve diğer sosyal etkileşimlerle daha kalıcı hale geliyordu. Bu yüzden Mısır kökenli ve günümüzde artık mitolojik bir içerikten öteye gitmeyen Thoth inancının Yunan, Ortadoğu inançlarında yer edinmesi doğal gözükmektedir.

Mısır mitolojisinde yer alan ve **Yunan** düşüncesinde bir evrim geçiren yazının kutsallığına yapılan atıflar kitabı dinlerde de yerini bulmuştur. Tevrat’ın Hezekiyel ve Danyal kısımlarında, İncil’in “Yuhanna Vahyi”nde yazının ve bir anlamda harflerin kutsallığı dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi Tevrat’ın Danyel bölümü Yahudilerin Babil esaretinden kurtuluşuna ilişkin olup ve bu kurtuluş sihirli bir sözcük tarafından müjdelenmiştir. Hurufilik konusunda ülkemizden en ciddi çalışmaya imza atan Abdülbaki Gölpınarlı “Hurufilik Metinleri Katalogu” adlı eserinde benzer inancın Yuhanna İncil’inde de yer aldığı şöyle belirtmektedir: “Hatta bu ikinci kitap (yani İncil) bize, ilk harfle son harfin, başlangıç ve sona delalet ettiğini de bildiriyor⁵. Böylece, kutsal kitaplarda da yazıya yapılan atfın oldukça kutsi ve simgesel değerler kazandığı görülmektedir.

İslam İnancında Harflere Verilen Anlamlar

İslam inancında söze, yazıya, harfe yapılan atıfların boyutları oldukça geniştir. Dolayısıyla buna tekbir boyuttan bakmak doğru olmayacaktır. Bu boyutlardan birine yapılan atıflarla ortaya konulacak görüş tek boyutlu olmaya mahkumdur. Belki de zamanında Hurufilik bu boyutlardan birini esas aldığı için bizzat İslami kesim tarafından dışlanmıştır.

İlimin bir nokta olduğu düşüncesi, yaratılış ifadesi olarak “ol” – “kün”, esma ve sıfat-ı ilahiyenin tecelliden önce gizli ve saklılığını ifade eden “kenz”⁶, Kur’an’ın Fatiha suresinde, Fatiha’nın da Besmele’de, Besmele’nin de “ba” harfinde, bütün ilimlerin de “ba” harfinin noktasında saklı olduğu görüşü, en ciddi İslam kaynaklarında yer almaktadır. Bu açıklamalar bir yerde harfe yapılan simgesel ve gizli manalara atfı özelliği taşımaktadır.

Bu düzensiz duran görüşleri ilk kez bir araya getirerek sistemli bir öğretilere dönüştüren tasavvufun en büyük isimlerinden olan Hüseyin b. Mansur el-Hallaç (öl. 922) olmuştur. Bu düşünce onun gerek Divan’ında, gerekse de *Kitab el-Tevasin* adlı eserinde yer edinmiştir. A.

Gölpınarlı’ya göre, bu kitabında “harflerle adetlere, harflerin adetlere tekabülüne dair birçok kayıtlar bulunduğu gibi *Ahbarü’l-Hallac*’da da hatta harflere dair sözlerinin nakledildiğini, hatta Fazl’ın (Fazlullah Neimi) sisteminde esas unsurlardan biri olan *Hatt-ı İstiüadan* bile bahsettiğini biliyoruz⁷. Hallaç’ın feci ölümü - kimine göre derisi soyularak, kimine göre

de elleri ve ayakları kesilerek öldürülmüştür - birçok mutasavvıfı derinden etkilediği gibi, onun öğretisine gönül verenlerin de sayısını artırmıştır.

Harflere atfı yapılan görüş daha sonra Batniler tarafında ele alınmıştır. Batniler, özellikle de İsmailiye kanadı kendi mistik öğretilerinde bundan geniş biçimde yararlanmışlardır. Batnilerin bu görüşleri savunması sonraki dönem İslam düşüncesinde bu görüşün Batni damgası yemesine de gerekçe oluşturmuştur. Ancak, Şeyh Muhiyiddin Arabi bu görüşe yeniden saygınlığını kazandırmıştır. İslam dünyasında bu şeyin kimliğine duyulan güven tartışmalıdır. Kimi dönemin önemli isimlerince “Şeyh Ekber” adına layık gözükürken, bazılarıncı da “Şeyh Ekfer” adıyla suçlanmıştır. “Şeyhlerin en büyüğü” ile “kâfirlerin şeyhi” arasında geniş bir yelpaze içinde yer alan İbn-i Arabî birçok eserin harfler hakkında ve onların taşıdığı değerlerle ilgili bilgiler vermiştir. Örneğin, o, *Şeceretü’l-Kavn* adlı eserinde insanın İsm-i Muhammed üzerinde yaratıldığı haber vermektedir. İbn-i Arabî, harflerin bir ilmini de yapmıştır. Ona göre, üç kısma ayrılmaktadır: fikriye, lâfziye ve rakamiyye. Rakamiyye de kendiliğinde iki nükteden oluşmaktadır: müfret vaaz ve Huruf-u müzdeviç. Yani ebce rakamları ve “elif, be, te ve se” harfleri. Bu görüşleri yanı sıra Şeyh Ekber, kuranda harflerin 28 değil de 29 olduğunu ve “lam-elif”in de bir harf oluşturduğunu belirtmiştir. Hatta kimi kaynaklar bu konuda peygamberden bir rivayet getirmektedirler ki, “şayet her kim 29 harf olduğuna inanmaz ise cehennemden çıkamazmış⁸. Yine Arabî *Fütuhat-ı Mekkiye* adlı ünlü eserinde harfleri “ümmete” benzetir.

Görüldüğü gibi, gerek İslam öncesi, gerekse de İslam düşüncesinde harflere yapılan kutsi atıflar Hurufiliye kadar hep süre gelmiştir. Ancak bunlar düzensiz ve belli bir bilimsellik içermekteydi. Yani hiçbir zaman Hurufilik gibi geniş tabana yayılmamıştır. Hatta, harf ilmi “sır ilmi” olarak değerlendirilmiş ve kimi tasavvuf bilginlerince Hallaç’ı ölüme götüren neden bu sırrın avama, yeni halka duyurması olmuştur.

Hurufilik öncesi harf ilmi bu “sırlı” anlamı dolayısıyla bazı mezheplerin öğretisinde de yer almıştır. Örneğin, VIII. Yüzyılda radikal Şii yaklaşımlarıyla bilinen Mugire b. Said el-İclî, Allah’ı harflere benzetmiştir. Bütün bunlara karşılık harf öğretisinin Hurufilerden önce ilmi bir vasıf kazanmasında başlıca Hallaç ve Arabî’nin uğraşlarının büyük olduğunu görmekteyiz. Bu ilmi harf denilecek sır, sonraki dönemlerde İbn Haldun ve Kâtip Çelebi’ni de yakından etkilemiştir.⁹

Bütün bunlar harfe yüklenen simgesel ve hatta ilmi değerlerin İslam düşüncesi içinde de ciddi yer edindiğini göstermektedir.

Hurufiliğin Ortaya Çıkışı

Hemen hemen bütün araştırmacılar Hurufiliğin temellerinin eski öğretilere dayandığını savunmaktalar. Bu görüş yukarıda da belirttiğimiz açıklamalar çerçevesinde doğru görülmektedir. Ancak bu görüşü sistemli bir yapıya kavuşturan ve dini bir öğreti haline getiren kesimin Hurufiler olduğu da yine her kesimce kabul edilmektedir.

Bütün bunlara karşılık Hurufiliğin ortaya çıkış gerekçesi nedense hep bir şahsa bağlanmıştır. Bu şahıs da Fazlullah Neimi'den başkası değildir. Bazı araştırmacılar Hurufiliği dönemsel olarak ayırmışlardır: Fazlullah öncesi Hurufilik, yani *mutedil Hurufilik* ve Fazlullah tarafından kurulan Hurufilik ki buna da *gulat-i Hurufilik* denilmektedir. Bunlardan birincisi kendi basma bir ilmilik kazanarak Lugaz, Muamma, Remil, Fal, cifr, Vefk, Azaim ve Nücüm şubelerine dahi ayrılmaktadır. İkincisi ise daha çok Batını öğeler taşımıştır. İşte, neredeyse bütün araştırmacılar, özellikle de Türkiye literatüründe konuya hep bu açıdan bakılmıştır. Böylece, Hurufilik Batıl bir inanç ve öğreti olarak görülmüştür. Oysa, inanç yapısı ne olursa olsun Hurufiliğin ortaya çıkışında bir takım siyasi, sosyal, ekonomik, etnik ve toplumsal ve hatta coğrafi faktörler yer almaktadır.

Hurufilik bir akım olarak iki kültürel muhitten ve iki etnik unsurdan beslenmiştir. Bunu kısaca İrani ve Türk çevresi olarak tanımlayabiliriz. Birçok araştırmacı İran ve İrani denince Fars dilinin ağırlıkta olduğu bir Fars kimliğini ölçü almaktadır. Oysa, İran coğrafyasında Fars dili ağırlıkta olsa da bu dil edebi ve bürokratik bir geçerliliğin ifadesi olup; ; merkezi bir karakter taşımıştır¹⁰. Fars kimliğine gelince bu etnik bazda oldukça yeni bir kavramdır. İran bugün olduğu gibi Hurufilik döneminde de irili ufaklı çok sayıda etnik unsura ev sahipliği yapılmaktaydı. Selçuklular döneminde ise İran'da egemen unsur Türklerdi¹¹. Türk olmayan kesim ise hepten *Tacik* adını almaktaydı¹². *Tacik* Türkçe bir kelime olup *şehirli, yabancı* ve bir takım başka anlamlar ifade etmektedir. Bunun gibi, bu kelimenin Türkçe olmadığını esas alan görüşlerde bulunmaktadır. Bilindiği gibi, daha Uygurlar zamanında Türkler kendilerinden görmediklerini, ki bunlar şehirleşmiş Türklerde olabilir, *Tat* olarak tanımlarlardı. Selçuklular döneminde İran'da özellikle de Horasan, Hazar çevresi İran bölgesinde birçok etnik unsur yaşamaktaydı. Bunlar arasında yegâne vasıf İran coğrafyasında yaşamaktı. Bazıları etnik, bazıları dilsel, bazıları da coğrafi isimler almışlardı. Örneğin, Arap kaynakları Horasan'da yaşayan kesime tümenden Horasanlı adı vermektedir. Oysa bazı kaynaklar, en başta İbnü'l-Esir olmakla Horasan'da şehirlerin dil olarak birbirlerinden ayrıldığına şahitlik etmektedir¹³. Buna göre, Murgab vadisi insanları ile Mervliler farklı, Nişaburlular ise daha farklı dile sahiplerdi¹⁴. Yine bunun gibi, Hazar çevresi İran bölgesinde Türkler, Gilekler, Mazeniler veya Tapurlar, Esterabadi, Gürgenli gibi coğrafi, etnik ve dilsel adlar taşıyan gruplar oturmaktaydı. Selçuklu döneminde İran'da tek bir dille anlaşılan ve konuşan yegâne etnik kesim Türklerdi. Farsça ise sadece edebi ve siyasi çevrelerde ve bu çevrelerle bağlantılı kesimlerde kullanılmakta olup, halk dili olmaktan çok uzaktı. Bunun aksine İran'da *Tati* denilen diller daha çok ağırlıkta idi.

Hurufilik bilindiği gibi genelde dört merkezde bannabilmiştir: Gürgen¹⁵, Şiraz, Tebriz ve Şirvan. Her dört merkez bizzat Fazlullah'ın ve müritlerinin birinden diğerine sığındıkları merkezler konumundadır. Bu merkezlerden yoğunluklu olarak Türk ve çeşitli gruplara mensup İrani unsur

ağırlıkta olmuş ve bazıları bu mezhebin içinde yer almışlardır. Ancak, Hurufilik ilk olarak Gürgen bölgesinde teşekkül tapınmıştır. Nitekim Fazlullah ve diğer bir takım savunucuları Gürgeni denilen bir İrani dilde öğretilerini sunmuşlardır. Ancak edebi lisan olarak Farsça ve daha sonra da Türkçeyi benimsemişlerdir. Burada şu düşünülebilir: Hurufilerin bu dilleri benimsemesinde girdikleri etnik ortamlar etkili olmuştur. Muhtemelen Hurufi düşüncesine önceleri Gürgen ve Esterabad bölgesine egemen olan İrani-etnik grup destek vermişti. Bu grup, Moğolların gelişiyle çöktürülen Alamut kalesi çevresinde örgütlenmiş İsmaili tarikatının arta kalanları olmalıydılar. İşte, Hurufilik Batını özelliğini burada, yani çıkış noktasında kazanmıştır. Ardından Şiraz bölgesinde örgütlenen bu cemaat burada Fars dilli kesimce desteklemiş olmalıdır. Daha sonra Hurufilerin Tebriz ve Şirvan'da üst edinmeleri bu çevrenin Türk muhitine girdiğini ve Türkçe kullandığını göstermektedir. Muhtemelen Tebriz ve Şirvan'da bulunmuş biri olarak bizzat Fazlullah Nesimi görüşlerini yaymak için Türkçe biliyordu. Hurufiliği tümenden Türk kesimi içinde etkili kılan hiç şüphesiz yankılı şürleriyle ün yapan Nesimi olmuştur. Özellikle, Hurufiliği Anadolu'ya getiren ve burada bu görüşleri yayan en belirgin isim Nesimi'den başkası değildir.

Bütün bunlar gösteriyor ki Hurufilik karma bir etnik unsurun, sosyal gelişmelerin ürününe dönüşmüştür. Buraya adaletsizliğe ilişkin avam kesimin haklarını destekleyecek görüşlerde ekenince etkisi kendiliğinden pekişmiştir.

Burada gözden kaçan bir olay daha bulunmaktadır. Belirtilen coğrafyalarda Moğol dönemi ve sonrasında yaşanan ciddi toplumsal sorunlar ve bizzat Moğollara karşı yönelmiş Serbedariler ayaklanması. Serbedariler, Şii özellikler taşıyan bir ayaklanmaya verilen isim olup, Moğollar döneminde İran'da tezahür etmiştir. Bazı İsmaili özellikler taşıyan da Şii bir ceyreyandır. Serbedari demek, adaletsizliğe karşı "başın darağacında kurban verilmesi" gibi bir ayaklanmacı zihniyeti temsil etmek anlamı vermektedir. Bu çevrenin Hurufiliye etkisinin olmadığı düşünülemez¹⁶.

Hurufilik üzerinde bir diğer etken ise hiç kuşkusuz, İslamiyet'in İran muhitine girmesi sonucunda buradaki geleneksel düşünceni temsil eden kesimlerin İran'ın kuzeyine çekilerek burasını kendileri açısından bir sığınak haline getirmeleridir. Burada İslam döneminde Muammere, Babekiyeye, Müslimiyye gibi İslam'ın bazı inançsal yapılarını almış geleneksel düşüncelerde kendince iz sürmekteydiler. Örneğin, Şirvan'da Hurufiler ayaklanırken kırmızı bayraklar taşımaları bir Babekiyeye etkisiyle açıklanmalıdır. İşte bütün bu karmaşık uzantılar zaman gelmiş Hurufilik içinde eriyerek kendilerini ifade etmek fırsatı bulmuşlardır. Dolayısıyla Hurufiliye bu açıdan bakmak gerekir. Yani farklı etnik kimliklerin içine katıldığı, farklı inançların etki ettiği ve farklı sosyal gerekçelerden beslenen bir akım olarak Hurufiliğin toplumsal değerleri irdelenmelidir. Bizim bu söylediklerimiz, sadece bu alanın biraz daha geniş tutulmasına ilişkin olup kesinlik ifade etmediğini de belirtelim.

Fazlullah Neimi ve Öğretisi

Şihabuddin Fazlullah 1339/40 yılında Esterabad'da doğmuştur. Muhtemelen kendisi bir Gurgani kökenlidir¹⁷. Onun yaşamına ilişkin verilen bilgiler şeyhin üzerinde oluşturulmuş efsanevi bilgilerden arındırılmış değildir. Dolayısıyla şeyhin hayat hikayesi sansasyoneldir¹⁸.

Halifelerinden Seyit İshak-i Esterabadi *Hawab-name* adlı eserinde hocasının irşat yoluna nasıl girdiğini aktarmaktadır. Şöyle rivayet edilmektedir: Günlerden bir gün, Mevlana'nın bir beytini okuyan bir derviş okuduğu beytin anlamını Fazlullah'ın hocası Kemalüddin'den sorar. Hocası da ona o sırada on sekiz yaşında bulunan Fazlullah'a bunun ibadet, riyazet, aşk ve cezbeye anlaşılacağını söyler. Bunun üzerine Fazlullah kendini ibadete verir, tasavvuf yoluna girerek *neved-puş* olur. Hacca gider, dönüşünde ise Harezmi'ye gelir¹⁹.

Bu hikâye çok anlamlıdır ve içinde bir takip ip uçları bulundurmaktadır. Her şeyden önce Fazlullah'ın Kemalüddin isimli bir hocadan dersler aldığını ve bu şahsın bir tasavvuf ehli olduğunu görmekteyiz. Bulduğu çevrenin Mevlana'dan parçalar okuması ve yorumlama uğraşı ve aynı zamanda bu yolda bir yaşam sürdürmeleri gerek Fazlullah'ın, gerekse de hocasının Heterodoks İslam anlayışına yakın çevreler olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Fazlullah'ın hacca gittiğini ve Harezmi'de bulunduğunu da öğreniyoruz, ki söz konusu dönemde Harezmi bölgesinde artık Türkler egemendir. Buradan da Fazlullah'ın Heterodoks İslam anlayışından dolayı Türklerle sıkı bağlarının olduğunu kanıtlar bir açıklamadır.

Hikâyenin devamında Seyit İshak şöyle der: Fazlullah uzun bir çile hayatı geçirdi. Her gece istihare yattı ise de bir netice alamadı. Bunun üzerine İshak, Ebu'l-Hasan'dan rivayet ederek, son gecede şeyhinin şöyle dediğini aktarmaktadır: "bunda da iş yok, bu gece de bir fütihat olmaz ise bu işten yaka silkeceğim". Bunun üzerin bu son gecede Fazlullah rüyasında Hz. Muhammed'i görmüş ve beytin yorumunu peygamberin ona yaptığını belirtmiştir. Ardından Fazlullah'ın kendi öğretisini açıklamak vakti gelmiştir. Bir süre Harezmi'de kamlı, ardından Yezd'e gitmiştir. Daha sonra ise Tebriz'e uğramıştır²⁰. Görüldüğü gibi, sırf Mevlana'nın bir beytinin anlamına ulaşmak için Fazlullah'ın bu çileye katlanması Mevlana ve onun İslam anlayışına duyulan bağlılığın bir ifadesidir. Bunun yanı sıra Fazlullah'ın Tebriz çevresinde öğretilerine başlaması da bir tesadüf olmasa gerek. Zira Tebriz Mevlana'nın hocası Şems Tebrizi'nin vatanıydı. Ayrıca bu dönemde Tebriz, Heterodoks İslam anlayışının şekillenmesinde kendi başına bir okul hüviyeti kazanmıştır. Bundan olsa gerek sonraki dönemlerde Şeyh Bedrettin'in de Tebriz ekolünün baskısı altında görüşlerini şekillendirecektir²¹.

Fazlullah önceleri rüya yorumları yaparak ününü pekiştirdi. 1386 yılında ise gerçek anlamda kendi öğretisini yaymaya koyuldu. Fazlullah öğretisini yaymaya İsfahan'da başlamıştır. İlginçtir, Fazlullah'ın öğretisini yaymaya başladığı çevre ve kendisini dinlemeye gelenler oldukça dikkat çekicidir. Fazlullah Hurufi görüşünü İsfahan'ın Tokcu/Tohcu beldesinde açık-

lamıştır. Bu yerin adının Türkçe olması düşündürücüdür. Daha sonra Fazlullah Tebriz bölgesine geldiğinde kendisini Celayiri sultanı Uveys'te dinlemiş ve hatta şeyh ona bir derviş külahı vermiştir. Celayirilerin Moğol kökenli olması da yine bu bakımdan dikkat edilmesi gereken bir husustur. Bu küçük İpuçları Hurufiliğin hangi çevrelerce daha çok benimsendiğini ortaya koymasından kayda değerdir. Ancak daha geniş çerçevede değerlendirilmesi gerekir²².

Kaynaklar, Fazlullah'ın daha çok İsfahan Tokcu'da oturduğunu, bu yanı sıra Tebriz, Yezd, Harezmi, Gilan, Damgan ve Bakü'de bulunduğunu söylemektedir. Eğer Hurufiliye destek verilecek çevrenin dinsel ve etnik yapısı irdelenecekse söz konusu dönemde adı geçen bu bölgelerin etnik, dinsel, dilsel ve coğrafi koşulları veya konumu da tetkik edilmelidir. Belki bu aşamadan sonra Hurufiliğin etnik ve dinsel çevresi bir aydınlığa kavuşmuş olacaktır.

1386'da talimini yaymaya başlayan Fazlullah'ın öldürülmesi hep tartışla gelmiştir. Zira şeyhin öldürülmesine ilişkin birkaç rivayet ve üç tarih bulunmaktadır. Ancak tarihler büyük ölçüde Nesimi'nin divanında yer alan bir beyte gönderme yapmaktadır. Kimi kaynaklardan bu beyit eksik, kimilerinde ise tam olarak açıklamıştır. Gölpınarlı'ya göre, söz konusu tarihler incelendiğinde net biçimde Fazlullah'ın ölüm tarihi olarak hicri 796 yılının Zilkade ayının altıncı Cuma günü ortaya çıkmaktadır²³. Ancak anlaşılacak Gölpınarlı bura da bir hataya yol açmıştır. Zira Zilkade ayında altı değil dört hafta olduğundan bunun altıncı Cuma olması kuşkuludur. Bu her halde bir yazım hatası olsa gerek. Nitekim diğer araştırmacılar bunun 6 Zilkade Cuma günü olması konusunda görüş beyan etmişlerdir. Bu da miladi takvimiyle 1398 yılına denk düşmektedir²⁴. Bu dönemde Şeyh Bakü'de bulunmaktaydı. Ancak, bazı rivayetler onun Şemah'da olduğunu söylemektedir. Zira bir rivayette, Fazlullah'ın Şemah'da iken Kadı Beyazid'in rüyasını yorumlarken öldürüleceği haberini aldığını belirtmektedir. Bu haberi kendisine ulaştıran bizzat kadı olmuştur. Nitekim kendi hüccesine giderken çıkan bir karar üzerine tutuklanmıştır. Fazlullah'ın Timur'un oğlu Miranşah'ın emriyle tutuklandığı bilinmektedir. Fazlullah, Miranşah'ın bulunduğu Elince kalesine götürülmüştür. Bu kale Nahçıvan'da yer alıp uzun zamandan beri Timur güçlerine karşı direnmekteydi. Burada Şeyh İbrahim başkanlığında kurulan bir mahkemece yargılanan Fazlullah, çıkan ölüm fermanı üzerine ayaklarından bir atın kuyruğuna bağlanarak bedeni çarşıda ve pazarda yerlerde sürüklenerek parçalanmıştır. Daha sonra cesedi müritlerince toplanarak bölgede bir yere gömülmüştür²⁵.

Ölümü de tıpkı öğretisi gibi çok sayıda söylentiye neden olmuştur. Bazı rivayetler Fazlullah'ın öldürüleceğini önceden bildiğini ve bunu vasiyetinde açıkladığını söylemektedirler²⁶.

Muhtemelen, Fazlullah'ın ölüm gerekçesi dini olmaktan öte siyasi bir amaç taşımaktaydı. Her halde Elince kalesindeki direnişçilerle Hurufiler arasında sıkı bağların olması, Miranşah'ı bu talimin başında bulunan şahıs ortadan kaldırmaya İtmıştır. Nitekim, Fazlullah'ın öldürülmesinin hemen ardından da Elince ele geçirilmiştir.

Neimi mahlasıyla bilinen Fazlullah geride Kuzey İran, Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Balkanlar ve hatta Mısır'ı etkileyecek bir akımın temelini ve öğretisini koyarak gitmiştir. Araştırmacılar, Hurufiliğin genelde İsfahan, Tebriz, Mısır, Anadolu bölgesinde etkin olduğundan söz etmektedirler²⁷. Buraya Şirvan bölgesinin de dahil edilmesi gerekecektir. Zira Fazlullah yaşamının son dönemini burada geçirmiş ve oldukça yaygın bir isim edinmiştir. Görüşleri daha sonra bu bölgedeki bazı çevrelere de tesir etmiştir.

Fazlullah'ın talimine Hurufilik denilmektedir. Bu talimi işleyip hazırlayan bizzat kendisi olmuştur. Oldukça karmaşık bir anlayışa dayanan bu öğreti, basit anlamda harflere yapılan anlam ve kutsallığı dile getirmektedir. Ama Hurufiliği sırf buna bağlı olarak açıklamak yanlış olacaktır. Hurufilik inanç boyutları ile birlikte irdelemek daha doğru olduğundan, burada harflerin kutsallığına ilişkin verilen ve bilinen tekrarlardan kaçınacağız.

Hurufilik üzerine yoğunlaşan tartışmaların başında bu akımın bir mezhep olup olmayacağı sorunu gelmektedir. A. Y. Ocak'a göre, "1394'te idam edilen Fazlullah-ı Esterabadi'nin geniş çapta eski İran dinlerinin kalıntılarını, Hıristiyanlık, Kabalizm ve Neoplatonizm'e ait inanç ve anlayışları İslami bir cila altında yorumlayarak merkezi Esterabad olmak üzere İran'da kurduğu Hurufilik, bir çeşit senkretik mistik bir mezhep, hatta bir din olarak görülmektedir"²⁸. Buradan müellifin, Hurufiliği din statüsüne getirecek kadar bir göndermede bulunması dikkat çekmektedir. Buna karşılık A. Gölpinarlı ise "Hurufilik,

Müslümanlığın inanç, ibadet ve muamelatını tevîl ederek ve İslami esaslara aykırı olarak kurulmuş uydurma bir din" yorumunda bulunmuştur²⁹.

Hurufiliğin İslam dışı bir inanç ve din olarak gösterilmesini gerektirmediği ise yine Gölpinarlı şöyle açıklamaktadır: "Hurufiliye mezhep diyemeyiz, çünkü mezhep bir dinin esas inançlarına (akait, usul-i din) bağlı kalmak şartıyla furuda, yani ibadetlerde, dünyevi muamelatta, o dinin mukaddes kitabına, kitabı tebliğ eden ve açıklayan peygamberin sözlerine (hadis ve sünnet), peygambere ulaşanların bir şeyde ittifakına (icma), yahut bir meseleyi kitap ve sünnete kıyaslamak yahut da bunlara göre akli bir hükme varmak üzere çıkarılan hükme (kıyas, akıl) dayanarak şekil bakımından ayrılmış yollara denir. Hurufilik ise esas inançlarda bile İslam dininden tamamıyla ayrılmaktadır"³⁰.

Bu tanıklıklar Hurufiliğin İslam içinde bir mezhep olarak değerlendirilemeyeceğini gösterirken, büsbütün İslam dışı olarak da yorumlanamayacağını göstermektedir.

Hurufiliğin genelde harfi öğretisi temel alındığından onun hulul inancı ve Mehdilik anlayışına değinmek gerekmektedir. Hurufiliye göre, Fazlullah Allah'ın mazhandır. Buna göre, Allah Fazlullah'ın bedeninde görülmüştür. Allah'ın insan bedeninde hulul ettiği inancı, Vahdeti Vücut öğretisinin Vahdeti Mevcut olarak yorumunu ortaya çıkarmıştır. Bu panteist anlayış kuvvetli bir inanç kanalıyla Kuzey İran, Azerbaycan ve Anadolu'daki tasavvuf

çevreleri derinden etkilemiştir. Imber haklı olarak Hurufilikteki hulul inancının temelinde Hallacı Mansur geleneğinin izlerini görmektedir. Enel Hak öğretisinin Hurufilik içindeki söylemsel yaygınlığı bunu kanıtlamaktadır³¹. Bu bedenleşme anlayışında İsa'nın etkisi apaçık ortadadır. Nitekim, A. Y. Ocak, bizzat Nesimi'nin şiirlerinde bu durumu tespit etmektedir³².

Hurufiliğin çok daha dikkat çekici yönü ise *kutb* anlayışı çerçevesinde gelişmiş ilahi ve siyasi yapıdır. Kutb, "ruh-i Muhammedi" olup, Allah'ın tecelligahıdır; Allah ona zaman ve mekanda dilediği şekil ile görünür; gelmiş geçmiş bütün Melami kutblarında görünen de aslında odur. Nübüvvet ve Velayeti şahsında temsil eder; yeryüzündeki bütün işleri hak ve adalet ile yönetmek üzere bizzat Allah tarafından halife ve hakem kılınmıştır. Kısaca kutb, Allah'ım bu alemi yönetmek üzere ilahi yetkilerle donattığı, insan görünümündeki insanüstü, fevkalade bir varlık, adeta Allah'ın kendisidir³³. Bu aynı zamanda Hurufilerin her hangi bir siyasal otoriteyi kabul etmemelerinin de temel noktasıdır. Nitekim, bütün Hurufi çevreleri genel anlamda bağımsız meslek erbabları çevresinde şeklenmiş ve merkezi otoriteden uzak durmuşlardır. Öte yandan Hurufi ayaklanmaların temelinde de bu anlayış yatmaktadır.

Hurufi Ayaklanmaları

Fazlullah'ın genel kanının aksine oldukça yapıcı bir insan olduğu bilinmektedir. Batnilere özgü saldırganlık ve intikam hissi onda bulunmamaktadır. Bu da onun gerçek anlamda insan-i kâmil dediği insanın yüce değerlerine inandığını göstermektedir. Hurufilerin öldürme, suikast gibi eylemleri genelde liderlerinin ölümünün ardından³⁴ gerçekleşmiş ve bunlarda Hurufiler için kötü sonuçlar doğurmuştur.

Bazı kaynaklar Hurufi ayaklanmalarından söz ederler ki bunları bir ayaklanma olarak değerlendirmek aslında pek doğru değildir. Çünkü bu ayaklanmalar oldukça kısıtlı bir çevrenin kendi isteklerini yansıtmasından öteye gitmemektedir. Birçok olay ise siyasi karakter taşımaktadır. Örneğin, Hurufiler Şirvan'da bir takım saray işlerine kanşmışlardır ve netice hâsıl olmayınca bu kargaşaya dönüşmüştür.

Hurufilerin daha Timur döneminde ve Fazlullah'ın kendi sağlığında baş göstermelerinin gerekçesi ise mevcut siyasi otoriteyi adaletsizlikle suçlamalarından ileri gelmektedir. Nesimi'nin sorgulanması sırasında onun "dünyada güçlü güçsüz insanı olmadığını, insanların kamil ve cahil insanlar olarak sınıflandığını" söylemesi siyasi otoritede algıladığı şeyin adalet olduğunu göstermektedir.

Tarihte en dikkat çeken Hurufi ayaklanması Tebriz'de gerçekleşmiştir. Bu ayaklanma oldukça manidardır. Bazıları olayların merkezinde bizzat Fazlullah'ın kızı Fadime Hanımı görmektedirler. Diğer açıklamalarda ise bunun bir isyan olmayıp, oldukça bağımsız hale gelen, Hurufilerin ulemanın isteği üzerine Cihanşah tarafından gözaltına alınarak ortadan kaldırılması olayı olduğu anlaşılmaktadır³⁵. Aktarıldığına göre, Fazlullah'ın kızı Fa-

dime, müritlerinden Ali el-Â'la ile evlenmiştir. Bu şahıs Anadolu'da Hurufiliği yayan Aliyu'l-A'la olduğu biliniyor. Tartışmalı olan bir görüşe göre, Nahçıvan'da idam edilmiştir. Onun idamından sonra, eşi Fadime Tebriz'e gelmiştir. Fadime'nin Tebriz'e gelemsi bu çevredeki Hurufileri onun çevresinde toplanmaya teşvik etti. Mezarının Pir-i Turabi isimli bir şahsın yanında olması, muhtemelen Fadime'nin kocasının ölümünden sonra bu şahısla evlendiğini akla getirmektedir³⁶. Turabi'yi kaynaklar cezbeli bir derviş olarak göstermektedir. Muhtemelen bu şahıs Tebriz'de faaliyet gösteren bir Hurufi olmuş, Fadime'nin buraya gelmesiyle onunla evlenmiş ve böylece etkisini daha da artırmıştır. Fadime'de Pirin taraftarları aracılığıyla babasının görüşlerini tebliğ edecek bir çevre bulmuştur. Öte yandan kaynaklar Hurufilerin Tebriz'de faaliyet göstermesi için uygun bir ortamın bulunduğunu söylerler. Kaynaklar Kara-koyunlu hükümdarlarından Yusuf ile oğlu Cihan-şah'ın Şii mezhebine sıcak baktığını bu yüzden bu türden mezhebi ve diğer akımlara müsamaha gösterdiklerini belirtmektedir³⁷. Kara-koyunluların bu tutumu muhtemelen Celayirilerden gelmiş olmalıdır. Nitekim öncülerini Celayiriler Hurufilere saygı göstermişlerdir. Kara-koyunlu başkentindeki bu ılımlı ortam Hurufilerin Tebriz'de toplanmasına neden olmuştur. Buna karşılık Kara-koyunlular devletin devamlılığı açısından hep Sünni ulemanın yanında olmuşlardır. Bu yüzden Sünni ulemanın baskısı karşısında Cihan-şah bir emirle Tebriz'deki Hurufilerin tutuklanmasını istemiştir. 1441 yılında yaklaşık 500 kadar Hurufi tutuklanmış ve öldürülmüşlerdir. Bazıları Hurufilerin başkentte bir ayaklanma çıkardığını bunun üzerine Cihan-şah Sünni ulemadan Mevlana Necmeddin'in fetvası üzerine bunları ortadan kaldırmıştır³⁸. Bu olaydan sonra Hurufilerin Tebriz'den kaçtığı ve genelde de Anadolu'ya akın ettiği görülmektedir. Hurufilik açısından bu olay en önemli siyasi çıkış olarak görülmektedir. Bunun dışında ortaya çıkan Hurufi ayaklanmaları ise genelde bireysel bazda kalmıştır³⁹.

İmadü'd-din Nesimi

Hurufilik derken akla gelen ilk isim Fazlullah Neimi'den daha çok Nesimi isimidir. Bunda Nesimi'nin edebi dilinin ve şair olarak etkisinin uyanırdığı yankı çok fazladır. Nesimi gerçek anlamda Türk Divan edebiyatının en büyük isimlerinden biri olmuştur. Nevai ve Fuzulî'ye kadar Nesimi adı belki de Türk Divan edebiyatının tek gerçek ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar şiirleri bir propaganda aracı olarak yansısı da şiirsel söylemindeki başansı ve şiir anlayışı hiçbir biçimde inkar edilemez. Ayrıca Nesimi Oğuz çevresinin egemen olduğu Orta ve Yakın doğuda ortaya çıkmış Türkçe yazan en büyük şairdir. Bu da Türk dili ve edebiyatı açısından göz önünde bulundurulması gereken bir husustur. Nesimi'nin en büyük etkisi ise Anadolu üzerinde kurmuş olduğu derin tesirdir. Bunun dolayısı ismi hala Aîevi ve Bektaşiliğin yedi ilahi şairi arasında gösterilmektedir.

İmadü'd-din Nesimi'nin doğum tarihi, yeri ve nesebi yapılan onca çalışmaya göre tartışmalıdır. Son dönemlerde ortaya atılan bir iddiaya göre, Nesimi Şiraz'ın Nesim bölgesindedir. Ancak bunu kanıtlayacak net bir

bilgi yoktur. Buna göre, Nesimi'yi Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinden kabul etmek, Şemah'da doğduğu ve burada eğitim aldığı temel almak en mantıklıdır. Nesimi'nin yaşamı⁴⁰ konumuz dışında kaldığından biz burada onun Hurufiliğine ve etkisine değinmek niyetindeyiz.

Nesimi'nin Hurufi çevresine girmesi muhtemelen Fazlullah'ın Şirvan bölgesine gelişi ve özellikle de Bakü'deki ikametgahı sırasında olmuştur. Nesimi, gerçek anlamda azılı bir Hurufi yanlısı idi. Hemen hemen bütün şiirlerinde bu görüşü lanse etmesi buna en iyi kanıttır. Nesimi'nin bir diğer özelliği ise Hurufiliği ve Hurufi çevresini tümünden Türkleştirmek olmuştur. Anadolu'ya bu görüşü yayan ve etkili kılan onun mistik ve lirik varlığının insanlar üzerinde oluşturduğu baskıdır denilebilir. İstisnasız Anadolu'daki bütün Hurufi şairlerinde onun etkisi görülmektedir. Nesimi'nin etkisi, Hurufi olmayan şairler üzerinde de baskın olmuştur. Bu da onun kendi davası uğruna ölmeyi göz önüne alan ender edebi kişiliklerden bir olmasından ileri gelmektedir. Bu etkinin Türk Divan edebiyatının en büyük ismi Fuzulî'ye de tesir ettiği bilinmektedir.

Nesimi'nin şiirleri Hurufiliğin öğrenilmesi açısından da oldukça önemlidir. Örneğin divanının çeşitli yerlerinde Allah'ın insan cisminde nasıl tezahür ettiğini göstermek için harflerin insan yüzünde tecellisini sıralamaktadır. Kansızoğlu, Nesimi'nin Hurufiliğin yayılmasındaki etkisini şöyle açıklamaktadır: "Bu inanca bağlı olarak Nesimi'nin kuvvetli diliyle söylediği şiirler incelendiği zaman onun Hurufi ilminden ve Hurufilikten bahsedip insan yüzünde sekiz veya otuziki harfin olduğunu ve yüzün Tanrının tecelli yeri olduğunu söylediğini görüyoruz. O, Fazlullah'la buluşmasından sonra tasavvuf ve batıl inanışlara olan

meyli deneniyle Skolastik felsefenin dört unsuru (toprak, hava, su, ateş) ile yedi hattan (2 kaş, 4 kirpik, 1 saç) birbirleriyle çarpılması sonucunda Kur'an sırlarının çözüldüğüne inanmıştır"⁴¹. Nesimi'ye göre, Kur'an 28 harfle yazılmıştır. Yani Kur'an alfabesi 28 harften oluşmaktadır. Ona göre, bu 28 harf, ilk insan Adem yaratılırken onun yüzünde tecelli etmiştir. Bu harfler ilahi kitabın belirtileri olduğu gibi *kaim-i makamıdır* da. Adem'in yüzünde tecelli eden bu sırdan dolayı *er-Rahman a'le'l-Arş-ı-steba*'dır. Nesimi bir şiirinde bunu şöyle dile getirmiştir:

*Zülf-ü ruhsarıdır er-Rahman a'le'l-Arşisteva",
Kabenin merabıdır gaşın fitneli aynın hatib.*

"İsteva" sırnna yol taptı yüzünden ta ana, Cebrail çekti burakı bindi git-
ti çün akab⁴².

Bir diğer şiirinde ise Nesimi insanın mekansız olduğuna dikkat çekmekte ve arşı kuşattığına göndermede bulunmaktadır. Bu beytinden anlaşılacağı gibi, o insanın da Allah gibi ezel ve ebed olduğuna açık biçimde bir göndermede bulunmuş ve böylece Enel-Hak anlayışım *hululîye* olarak yorumlamıştır. Şöyle der:

*Mende sığar iki cahan, men bu cahana sığmazam,
Gövheri la-mekan menem, kevn-ü mekana sığmazam*